

ГАФУРОВА Иродахон Мухтаровна
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ислом тарихи ва манбаишунослиги
IRCICA кафедраси
катта ўқитувчиси, PhD

ТУРКИСТОН ИСЛОМ ОБИДАЛАРИ ТАРИХИ МАНБАЛАРДА

ИСТОРИЯ ИСЛАМСКИХ ПАМЯТНИКОВ ТУРКЕСТАНА В ИСТОЧНИКАХ

HISTORY OF ISLAMIC MONUMENTS OF TURKESTAN IN SOURCES

Аннотация: Янгиланаётган Ўзбекистонда олиб борилаётган диний-маърифий соҳага оид ислохотлар натижасида аجدодлар яратган маданиятни ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этишга, уларнинг замон руҳига мос гоёларидан ёш авлодни муносиб ворислар этиб тарбиялашга оид маданий-маънавий меросини тадқиқ этиш имконияти кенгайди.

Калит сўзлар: мадраса, мактаб, масжид, Туркистон, Бухоро, Самарқанд, Хива.

Аннотация: В результате проводимых в модернизирующемся Узбекистане реформ в религиозно-просветительской сфере расширились возможности изучения культурного и духовного наследия предков, всестороннего изучения и пропаганды их культуры, воспитания подрастающего поколения достойными продолжателями их идей в духе времени.

Ключевые слова: медресе, школа, мечеть, Туркестан, Бухара, Самарканд, Хива.

Abstract: As a result of the reforms carried out in the modernizing Uzbekistan in the religious and educational sphere, the opportunities for studying the cultural and spiritual heritage of ancestors, comprehensively studying and promoting their culture, educating the younger generation as worthy successors of their ideas in the spirit of the times have expanded.

Keywords: madrasah, school, mosque, Turkestan, Bukhara, Samarkand, Khiva.

КИРИШ

Туркистон ҳудудидаги улкан ислом меъморий обидалари – бебаҳо мерос,

аждодларимиз яратган цивилизация намуналари, уларнинг илмий кашфиётлари ва тараккиётга қўшган хизматларини ёшлар онгига сингдириш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтиришга алоҳида эътибор берилган бошланди. “Бетакрор ва ноёб илмий-маънавий мерос биз учун доимий ҳаракатдаги ҳаётий дастурга айланиши керак. Бу ўлмас мерос ҳамиша ёнимизда бўлиб, бизга доимо куч-қувват ва илҳом бағишлаши лозим. ...Бунинг учун олим ва мутахассисларимиз, ҳурматли уламоларимиз бу маънавий хазинани бугунги авлодларга содда, тушунарли, жозибали шаклда етказиб бериши зарур” [1, 224]. Бу борада ислом меъморий обидаларининг улуғворлик моҳиятини тарғиб этувчи тарихи негизда шаклланган конструктив гоёларни ҳар томонлама илмий-назарий тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Туркистон ҳудудидаги тарихий-маданий ёдгорликларга қизиқиш XIX аср ўрталарида чор Россияси истилосидан бошланган. Чор Россияси даврининг маҳаллий тадқиқотчиларидан: олим, файласуф ва давлат арбоби Аҳмад Дониш [2] (1827-1897), Бухоро амирлиги тарихнависи ва шоири Мирзо Абдулазим Сомъе Бўстоний [3] (1839-1908), Бухоро амирлиги тарихчиси Мирзо Салимбек [4] (1850-1930)ларнинг илмий изланишларида Бухоро амирлигидаги ислом меъморий обидалари, тарихнавис Абу Тоҳир Хожа Самарқандийнинг асарларида эса [5], Самарқанддаги мусулмон зиёратгоҳлари ва обидаларининг тўлиқ рўйхати келтирилган.

XIX-XX аср бошларида Туркистонда, хусусан, Бухоро ва Хива хонликларида (Россия империясининг протекторатлари сифатида), бўлган рус ва бошқа хорижий элчилик миссиялари аъзоларидан Гвардия генерал штабс-капитани Е.К.Мейендорф [6] (1795-1863) ўз асарида Ўрта Осиё хонликларининг кўпгина шаҳарлари ҳақида батафсил маълумот бериш билан бирга, уларнинг географик жойлашуви, табиий шароити, сув ресурслари, бошқа давлатлар билан боғлайдиган йўллари ҳақида, жумладан, Бухоро хонлигининг бошқаруви, шаҳар ва қишлоқлари ҳақида кенг тўхталган.

Мадрасалар маърифат масканлари бўлиш билан бирга Туркистон ҳудудида сақланиб қолган барча қадимий тарихий-меъморий

ёдгорликларнинг ярмига яқинини ташкил этади. Ҳар йили минглаб хорижий сайёҳлар уларни кўриш, ўзбек кўҳна замонларга тутшиб кетган миллий маданияти, маърифатидан баҳраманд бўлиш илнжида Ўзбекистонга келади.

Туркистонда XX аср бошларида 353 мадраса ва 6 000 га яқин анъанавий бошланғич мактаблар бўлган [7].

К.Е.Бендриков ҳам Туркистон халқ таълимига бағишланган асарида Кауфман давридаги мусулмон мактаблари, эски мактаблар ва мадрасалар, кейинчалик очилган жадид мактаблари нисбатан тўлиқ ёритилган [8].

Академик В.В.Бартольд асарларида чор Россияси Туркистонни босиб олганидан кейин мадрасаларнинг аҳволи, вақф мулкларининг талон-тарож қилиниши, мутавалли ва мударрисларнинг муносабати ёритиб берилган [9].

Профессор А.В.Савицкий асарларида эса, 1886 йилдаги Россия императори томонидан тасдиқланган “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом”, амалда тортиб олинган вақфлар, диний ташкилотлар, мадрасалар, мактаблар, мазорлар, мударрислар, талабалар сони бўйича статистик маълумотлар келтирилган [10].

Хўжанд шахрида (Сирдарёнинг чап соҳилида) 1897 йилдаги рўйхатга олишдан шу маълум бўлганки, 144 масжид ва 4 та мадраса бўлган. Ҳазратбобо ва Ҳазратхўжа Камол масжидлари XIV асрнинг бошида қурилган [11].

1899 йилда Туркистоннинг учта вилоятида, яъни Сирдарё, Самарқанд ва Фарғонада 4632 та мактаб бўлган. Бутун Туркистондаги мактабларда 44 773 толиб таҳсил олган. Таълимнинг илк даврида Ҳафтияк, кейин Чоркитобдан савод чиқарилган. Ундан кейин эса Сўфи Оллоёр ва Хўжа Ҳофиз шеърлари ёд олинган [11, 32].

1911 йил 18 январдаги ҳисоб бўйича Туркистон ўлкасида 476 та мактаб бўлса, 29 944 та ўқувчи ўқиган бўлса, 1920 йилнинг охирига келиб 2022 та мактабда 165 122 та ўқувчи ўқиган [12, 153].

1896 йилда Тошкентдаги гимназияларда таҳсил олаётганларнинг 3% ўғил болалари ва 2,6% қизлари маҳаллий туб аҳоли фарзандлари бўлган. 1879-1904 йилларда ўқитувчилар семинарияларини якунлаган 415 битирувчидан

65 нафари маҳаллий аҳоли вакиллари бўлган [11, 68-70].

1884 йили биринчи рус-тузем мактаби очилган бўлса, XIX аср охирига келиб уларнинг сони юздан ошди.

XIX аср охирида Туркистон ўлкасида – 313 та, Бухорода – 103 та, Хивада – 8 та мадраса бўлган [13, 30]. 1913 йилда Туркистонда 7 290 та эски мактаб мавжуд бўлиб, уларда 70 864 толиб илм олган [14]. XX аср бошларида махсус аёллар мактаблари – отинхоналарда Фарғона вилоятида 33 000 нафар, Тошкентда 6 400 нафар қизлар таҳсил олган [15, 19].

1895 йил 12 июндаги Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бош инспектори ҳисоботида Тошкент шаҳри Кўкча даҳаси икки қаватли, нуфузли энг қадимги Шукурхон мадрасасида дарс ўтилмаётгани ва эскиргани баҳона қилиниб, Туркистон генерал-губернатори кўрсатамасига биноан бузиб юборилгани таъкидлаб ўтилган. Унинг вақфи бўлган карвонсарой эса, Себзор даҳасидаги Мўй муборак мадрасасига берилгани қайд этилган. Ер солиқ комиссияси эса ушбу мадрасага қарашли вақф мулкларини ноқонуний деб топиб, давлат ҳисобига ўтказган ва мадраса даромадсиз қолган. Ҳар иккала мадрасани бир шахс Қушбеги Мирзааҳмад Мирзамуҳаммад Аминов қурдирган ва вақф таъсис қилган эди. Вақфнинг мутаваалиси Мулла Боқи Муҳаммад Мулла Исамуҳамедов бузилган мадраса ўрнига янги мадраса очишга рухсат сўраганда Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори рад жавоби берган [16]. Буларнинг барчаси чор Россиясининг сиёсати барча мактаб ва мадрасаларни ва вақфларни йўқ қилишга қаратилганлигини кўрсатмоқда.

Самарқанддаги Тиллакори ва Шердор мадрасаларини қурдирган Самарқанд беги Ялангтўшбий ушбу мадрасаларга кўп миқдорда ерларни вақф қилган. Амирнинг 12 та муҳри бўлишига қарамай, 1814 йилда Бухоро амири Ҳайдарнинг буйруғи билан вақфнома қайта ёзилганлиги баҳона қилиниб, 1901 йил 14 февралда Самарқанд вилояти бошқармаси қарори билан давлат хазинасига ўтказилган [17, 16].

Бухородаги мадрасаларга келсак, уларнинг нуфузи ва илмий салоҳияти юқори бўлган. Шу сабабдан омма орасида турли минтақалардан бу ерга келиб таълим олишга қизиқиш катта эди. Муаррих Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний (1113–1167) «Китаб ал-ансоб»

(Насабнома) асарида унинг илм-маърифат маркази эканини қуйидагича таърифлайди: «Бухоро шон-шухрат макони, салтанат каъбаси ва замонасининг зиёлилари жамланг Ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ҳамда фозилларга паноҳ бўлган маскан эди» Бухоро мадрасаларида диний илмлардан ташқари нахв ва сарф (морфология ва грамматика), адаб (адабиёт), хатоба (нотиклик), риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия), жуғроф (география), фалсафа каби фанлар ўқитилган. Айрим ихтисослашган мадрасаларда аниқ ва табиий фанлар махсус ўргатилган. Хусусан, тиббиётга ихтисослашган мадрасаларда Абу Ибн Сино, Абу Бакр Розий каби буюк алломаларнинг асарлари ўрганилган.

Шарқшунос П.И.Демезон [18, 30] 1834 йили мадрасаларнинг биридаги ўқув жараёнида бир ойдан ошиқ иштирок этади ўнга яқин муаллиф ҳамда китоб номини санаб ўтган.

Совет тарихчи-шарқшуноси, Марказий Осиё манбашунослиги бўйича мутахассис О.Чехович (1912-1982) 1940 йилларда Бухорога уюштирилган тарихий-этнографик экспедицияда иштирок этган. Унинг илмий тадқиқотлари Ўрта Осиёнинг XIII–XIX асрлардаги тарихининг бир қатор масалалари, шу жумладан, мулкчилик шакллари, ерга эгалик қилиш ҳуқуқлари, вақфларга бағишланган [19].

Ўрта Осиё меъморий обидаларининг барпо этилиш тарихини ўрганган санъатшунос олима, архитектор, академик Галина Пугаченкова (1915-2007) томонидан Ўрта Осиё санъати ва маданияти хусусида сўз юритиш билан бирга, унинг ахитектураси, хусусан, тарихий обидалар, уларнинг қурилиш услуби, безакларига эътибор қаратган [20].

XIX–XX аср бошлари Ўрта Осиё ва Қозоғистон меъморчилигининг кўзга кўринган намояндаси, совет тадқиқотчиси, санъатшунослик фанлари доктори Лея Маньковская (1932-1988) мураккаб ва кам ўрганилган Ўрта Осиё ислом меъморчилигини катта қизиқиш билан ўрганиб, бир қатор монографиялар чоп этди [21]. Шу билан бирга у, Хожа Аҳмад Яссавий, Бухоро ва Хива меъморчилигига бағишланган бир қатор альбом-монографиялар, Ўзбекистоннинг қадимги шаҳарлари бўйлаб йўлқўрсаткич, юзлаб мақолалар муаллифи ҳамдир.

Шунингдек, археолог С.Б. Лунина (1932) нинг ўлкага доир бир қатор тадқиқот ишлари

ҳам ўз фактик материаллари билан ажралиб туради.

Кутайба ибн Муслим ҳижрий 94 йили (713) Бухоро қалъаси ичкарасида жоме масжиди қурдиради. У ҳар жума куни атрофга жарчи қўйиб: «Жума намозига ҳозир бўлган ҳар бир кишига икки дирҳам бераман», – деб чақиртирар эди. Мусулмонлар сафи тинимсиз орта боргач, Хуросон амири Фазл ибн Яҳё ибн Холид Бармакий ҳижрий 154 йили (771) уни кенгайтириб қайта қурдирган. Тарихда Масжиди Калон номи билан машҳур бўлган бу меъморий обида ундан кейин ҳам кенгайтирилган ва мунтазам таъмирланиб турилган.

VIII асрдаёқ Бухорода яна Хожа Абу Ҳафс саройи ёнида жойлашган Бани Ҳанзала, Бани Саъд, Бани Асад, Хожа Абу Ҳафс, Қурайшийлар масжидлари бўлган.

Тарихий манбаларда акс этган ўша давр воқеаларига назар ташласак, ҳожилар Каъбага интилганларидек, IX–X асрларда илм истовчилар Бухорони қидириб йўлга тушаётганини кўрамиз. Шу даврларга қадар кўхна дунё тамаддунининг маркази бўлган Бухоро қиска фурсатда ислом олами илм Каъбасига айланиб улгурганди.

VIII асрда Мовароуннаҳрда бунёд этилган масжидлар ва таникли алломалар ҳовлиларида ўқитиш ишлари учун махсус ажратилган хоналар илк илм масканлари вазифасини ўтаган. Бухорода масжидлар, одатда, қишки ва ёзги қисмдан иборат қилиб қурилган.

Мовароуннаҳрда илк масжидлар VIII аср бошларида қад кўтара бошлаганига гувоҳ бўлдик. Араб ва ажам мамлакатларида бўлгани каби, Икки дарё оралиғида ҳам дастлаб масжидлар ва унинг ҳовлисида, кейинчалик ҳовли атрофига қурилган хужраларда ислом таълимоти тарғиб қилинди. Худди шу масалада Муҳаммад Шариф маҳдум қуйидагиларни ёзади: «Калабод Бухоронинг эн қадимий мадрасаларидандир. Тарих аҳли: «Калабод қадимийми Ғарибия?» – деб ҳануз ихтилофдадир. Калабод мадрасаси уч марта тикланган. Масжидлардан алоҳида ажратилиб, фақат ўқитиш ишларига мўлжалланган махс ўқув биолари қурилиши VIII асрнинг охири чорагига тўғри келаётир. Бунга Абу Ҳафс ал-Кабир Бухорий мадрасаси жуд мос келади [22].

Абу Бакр Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида айтиб ўтилган 937

йилги ёнгинда зарар кўрган «Форжак» мадрасаси Ўрта Осиёдаги дастлабки мадрасалардандир [23].

Қадимги шаҳарларда масжидлар маҳалла марказига, кўзга кўринган жойга қурилган. Марказий Осиёда Ислом дини қабул қилинган, масжидлар композицияларида миноралар кенг қурила бошланган. Миноралар шаҳардаги энг баланд иморатлар бўлган. Кўхна Урганчдаги минора 61 м, Бухородаги Минораи калон 46,5 м, Хивадаги Ислом Хўжа минораси 44,5 м баландликка эга. Асосий вазифасини намозга чорлов бўлгани билан 30-50 метр юқорига тор, баланд зиналардан 5 маҳал чиқиш муаззинга қийинчилик туғдирган. Шу сабабли миноралардан асосан жума ва Ҳайит намозларига чорловга фойдаланилган [24, 9].

ХУЛОСА

Йиллар давомида олимлар томонидан ҳудуддаги тарихий-маданий мерос, ислом обидалари, қадимги ёдгорликларга қизиқиши ошиб борган. Туркистондаги масжидлар, мадраса ва мактабларнинг қурилиши, таъмирланиши ва сақлаш қилиниши учун қилинган барча ишлар натижаси ўларок, ҳозирги кунда ушбу мукаддас кадамжоларнинг кўплари қад ростлаб турибди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O'zbekiston, 2021. – Б. 224.
2. Ахмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. – Душанбе, 1960; Ахмад Дониш. История Мангитской династии/ Перевод, предисловие и примечание И.А. Наджафовой. – Душанбе, Дониш, 1967.
3. Мирза Абдал-азиз Сами. Тарих-и Салатин-и мангитийа (История мангитских государей). / Пер. и примеч. Л.М.Епифановой. – М.: Изд-во вост. лит., 1962.
4. Мирзо Салимбек. Тарих-и Салими (источник по истории Бухарского эмирата) / Пер с персидского, введение и примеч. Н.К.Норкулова; ред. Перевода А.К.Арендс; ред. Введения и примеч. А.С.Сагдуллаев. – Ташкент: Академия, 2009.
5. Абу Тахир Ходжа. Самария // Таджикский текст, приготовленный к печати Н.И.Веселовским. – Санкт Петербург, 1904.
6. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару / Предисл. Н.А. Халфина. – М.: Наука, 1975.
7. ЎзР МДА, 47-ф., 1-р., 979-иш., 81-в.
8. Бендриков К. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 - 1924 г.). – Москва, Акад.пед наук РСФСР, 1960.
9. Бартольд В.В. Культура мусульманства. – Петроград: Огни, 1918; Ўша муаллиф. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград: 1927.
10. Савицкий А.П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане. – Ташкент: АН УзССР, 1956.
11. Қори-Нийёзий Т.Н. Ҳаёт мактаби. – Тошкент: Фан, 1970. -358 б. –Б. 15. Қори-Нийёзий Т.Н. Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар. –Тошкент: Ўздавнашр, 1956.
12. Кары-Ниязов Т.Н. Избранные труды. В 8 томах. –Тошкент: ФАН, 1967. Т.5. –С. 68-70.
13. Муминов И. Из истории общественно-философской мысли в Узбекистане. Конец XIX и начало XX вв. –Ташкент: Узгосиздат, 1957. -214 с. –С. 30.
14. Остроумов Н.П. Исламоведение. Введение в курс исламоведения. –Ташкент, 1914. -186 с. –С. 213.
15. Расулов Б.М. Из истории мусульманских мактабов и медресе Узбекистана. Конец XIX – 20-е годы XX вв. Автореф. ... дис. канд. истор. наук. –Андижан, 1996. –С.19.
16. ЎзР МДА, 47-ф., 1-р., 436-иш. 141-143-в.
17. Болтабоев С.Д. Вакфное имущество в Туркестанском крае... С. 16
18. Записки о поездке в Бухару П.И. Демезона (1833 – 1834) // История Узбекистана в источниках / Составитель Б.В.Лунин. – Ташкент: Фан, 1990. – С.35.
19. Чехович О.Д. Бухарские поземельные акты и аграрные отношения XIX—XX веков. Канд. дисс.на соиск.канд.ист.наук. -М., 1943., Чехович О.Д. Бухарские документы XIV века. Дисс. на соиск.доктора ист.наук. -М., 1967.
20. Пугаченкова Г.А. Термиз, Шахрисабз, Хива. (Серия «Архитектурно-художественные памятники городов СССР») – М.: Искусство, 1976. -207 с. ва бошқалар.
21. Маньковская Л.Ю. Архитектурные памятники Кашкадарьи. – Ташкент, 1971; Маньковская Л.Ю. Биби-Ханым. – Ташкент: Узбекистан, 1965 ва бошқалар.
22. Абдусаттор Жуманазар. Бухоро таълим тизими тарихи. –Тошкент: Akademnashr, 2017. -592 б. – Б.45.
23. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2003. V ж. – Б. 376–377.
24. Нозилов Д. Ўрта Осиё меъморчилигида одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. – Тошкент: Санъат, 2011. -240 б.